

SERGIU COGUT
Institutul de Filologie
(Chișinău)

**MENIPPEEA – O SURSĂ A ROMANULUI
POLIFONIC**

Contribuția savantului Mihail Bahtin la dezvoltarea teoriei romanului este destul de complexă. Pentru a o înțelege în nuanțe, este necesară precizarea și edificarea unei distincții fundamentale operate de ilustrul teoretician literar în cadrul acestei discipline. Distincția dată se referă la două serii literare contrastante: prima – seria genurilor așa-numite „oficiale” sau „poetice” (epopeea, lirica, tragedia) și cealaltă – seria genului românesc, M. Bahtin fiind considerat promotorul celei de a doua. Cercetătorul Marian Vasile într-o lucrare consacrată moștenirii științifice bahtiniene, pornind de la celebra confruntare dintre acesta și reprezentanții școlii formale ruse, descrie contribuția lui astfel: „Bahtin a resimțit la rândul său tăria poeticii formaliste, încât va fi nevoit să-și împartă domeniul literar cu adversarii săi: va lăsa în seama stilisticii lingvistice seria genurilor așa-numite «poetice», dar va crea, în compensație, un obiect special pe care să-și exercite propriile teorii, anume *romanul*, un «antigen», refractar metodei formale” [1, p. 72]. Așa stând lucrurile, „toată literatura lumii, de la Homer la futurism, suprarealism (cu speciile implicate: epopeea, tragedia, lirica), reprezintă o serie literară numită *monologică*, întrucât închide enunțul într-un singur sens, pe care i-l impune tiranic autorul. Pe de altă parte, Bahtin construiește, în chip curios, o altă serie literară (...) ilustrată de genul românesc, căruia îi descoperă o tradiție îndelungată, din Antichitate până azi, constituită din speciile hibride, tragic-comice, periferice, neoficializate, și care s-au împotrivit dintotdeauna literaturii culte. Această serie se distinge prin asumarea și încorporarea discursului dialogic” [1, p. 72]. Predilecția pentru roman se explică prin faptul că acesta e conceput de către marele savant ca „aureolat cu însușirile unui teritoriu inedit, fabulos, exponent al semnificațiilor democratice și umaniste” [1, p. 73]. Însă Bahtin a depistat că și în dezvoltarea romanului există „două linii stilistice”: prima e ilustrată de „romanul sofistic” sau grec, iar a doua se referă la romanul ce relevă unghiul de vedere al eterolingvismului asupra literaturii și corespunde discursului dialogic, fenomenul eterolingvismului manifestându-se în domeniul beletristicii atunci când scriitorul recurge, în elaborarea romanelor sale, la combinații ale variatelor limbaje sociale, specifice celor mai felurite pături ale societății. O treaptă foarte importantă în evoluția romanului dialogic a constituit-o satira numită *menippeea*. Acest subiect este foarte des ignorat de către exegeții operei lui M. Bahtin și teoreticienii literari, ale căror lucrări sunt scrise în română. Genul dat face parte din domeniul *serios-ilarului* și „își trage denumirea și forma clasică de la filozoful Menipp din Hadara, care a trăit în secolul al III-lea î.n.Hr.” [2, p. 155-156]. Menipp era un filozof cinic și autor de satire, fiind, potrivit lui Diogene Laertius, sclav prin origine. El însuși a fost poreclit „*serios-ilarul*”.

Înainte de a începe caracterizarea *menippeei*, Bahtin abordează problema genului literar ca oglindă a tendințelor apreciate drept „cele mai stabile, «eterne» din dezvoltarea literaturii” [2, p. 146]. Astfel, „elementele arhaice care se păstrează în gen nu sunt moarte, ci mereu vii, cu alte cuvinte, mereu capabile de a se înnoi. Genul trăiește prin prezent, dar nu ușurează nicidecum trecutul, originea sa. El reprezintă memoria artistică în procesul dezvoltării literaturii și de aceea este în măsură să asigure unitatea și continuitatea acestei dezvoltări” [2, p. 147].

Menippeea este cunoscută în lumea anglofonă și cu denumirea „pasquinade” tradusă „pamflet”. Termenul „pasquinade” provine de la toponimul Pasquino, porecla populară a unei statui din Roma, de care pamfletarii obișnuiau să își lipească lucrările.

În monografia sa dedicată poeziei lui Dostoievski, a cărui operă el o consideră ca fiind culmea la care a ajuns în procesul dezvoltării sale romanul dialogic, M. Bahtin caracterizează menippeea, enumerând și comentând 14 particularități ale acestui gen. Dintre acestea, teoreticianul rus susține că a treia e primordială și „constă în aceea că aventura ca și fantasticul de cea mai mare îndrăzneală și neînfrânare sunt lăuntric motivate, îndreptățite și consfințite aici de un scop pur ideatic-filozofic – acela de a crea *s i t u a ț i i e x t r a o r d i n a r e*, spre a provoca și a încerca ideea, cuvântul filozofic, a *d e v ă r u l* încarnat în figura înțeleptului, căutător al acestui adevăr” [2, p. 158]. Iar această încercare a înțeleptului „înseamnă încercarea poziției sale filozofice în lume (...). În acest sens putem spune că subiectul menippeei îl formează aventurile *i d e i i* sau ale *a d e v ă r u l u i* în lume: pe pământ, în infern, în Olimp” [2, p. 159]. În legătură cu aceasta și ca o consecință a excepționalului universalism filozofic specific acestui gen, „menippeea este construită pe trei planuri” [2, p. 160]: pământul, infernul și Olimpul.

O altă particularitate „extrem de importantă a menippeei este asocierea organică în cadrul ei a fantasticului liber, a simbolicii și, uneori, a elementului mistic-religios cu un *n a t u r a l i s m d e s p e l u n c ă* extrem și grosolan (din punctul nostru de vedere)” [2, p. 159].

Caracteristice pentru acest gen sunt și scandalurile, excentricitățile, vorbele și izbucnirile nelalocul lor, cât și așa-numitul „cuvânt deplasat”, care sau reflectă o sinceritate cinică, sau demască cu profanare cele sfinte, sau calcă în mod evident eticheta.

Pentru prima dată apare în menippee și experimentul moral-psihiologic, ce se realizează prin „zugrăvirea stărilor moral-psihiice neobișnuite, anormale ale omului, bunăoară demența sub toate aspectele ei (...), dedublarea personalității, reveria neînfrănată, visele fantastice, patimile care frizează nebunia, sinuciderile etc.” [2, p. 161].

Mihail Bahtin atribuie menippeei și „elemente de *u t o p i e s o c i a l ă*, care sunt introduse sub formă de vise ori de călătorii în țări neștiute” [2, p. 163].

După caracterizarea pe care o face savantul menippeei și genurilor înrudite cu ea (diatriba, solilocul, simpozionul), el își propune să analizeze cele două scrieri din ultima perioadă a creației lui Dostoievski – *Bobok* (inclusă, ca și a doua, în celebrul *Jurnal de scriitor*, a cărui traducere în română din 2008 a operat o modificare a titlului acesteia, optând pentru *Bobul*), cealaltă fiind *Visul unui om ridicol*. M. Bahtin susține chiar că ele „pot fi intitulate menippee în accepția aproape pur antică a termenului, deoarece particularitățile clasice ale acestui gen se manifestă în ele cu claritate și plenitudine” [2, p. 190], fiind, în privința genului, operele-cheie ale marelui prozator.

Apoi poeticianul rus se ocupă și de opere dostoievskiene, la fel înrudite în esență cu menippeea, dar de un tip oarecum diferit și cărui îi lipsește elementul fantastic direct. Acestea sunt *Smerita*, *Însemnări din subterană* și *O întâmplare penibilă*.

La finele analizei particularităților de gen ale menippeei în creația lui Dostoievski, susținând că acest reprezentant de marcă al literaturii antice carnavalizate prinde rădăcini și în romanele marelui scriitor, citează cazurile pe care le consideră cele mai importante. Astfel, în *Crimă și pedeapsă*, scena în care Raskolnikov îi face Soniei prima vizită, citindu-i din *Evanghelie*, este „o menippee creștinizată aproape desăvârșită” [2, p. 216], iar în *Idiotul*, menippee este spovedania lui Ippolit, pe când în capodopera *Frații Karamazov*, convorbirea lui Ivan cu Aleoșa în localul „Metropol” este și ea o menippee admirabilă, în care autorul a introdus „o altă satiră – *Legenda Marelui Inchizitor*, cu valoare autonomă” [2, p. 217].

În acest roman, o menippee autentică este și discuția dintre Ivan și diavolul, „vedenia” sa.

Această abordare bahtiniană a unor opere dostoievskiene prin prisma înrudirii lor cu genul carnavalizat al menippeei nu a rămas fără ecou în cercurile teoreticienilor literari, unii dintre aceștia ridicând obiecții la adresa ei. Astfel, cunoscutul cercetător american René Wellek, într-un studiu de al său intitulat *Bakhtin's view of Dostoevsky: „Polyphony” and „Carnavalesque”*¹, consideră afirmația lui M. Bahtin că povestirea *Bobul*, publicată de F. M. Dostoievski în 1873, „constituie (...) microcosmul întregii sale opere” [2, p. 200] drept o teză nefondată, explicându-și poziția astfel: „Dacă ea utilizează teme comune altor romane ale lui Dostoievski, ele sunt, din motive cronologice evidente, mai degrabă ecouri, reiterări ale ideilor lui Dostoievski formulate cu mult înainte de 1873. Eu nu am găsit nici o mărturie că Dostoievski într-adevăr îl cunoștea pe Lucian sau pe Seneca sau oarecare «satiră menippee» în sensul strict al cuvântului, dar cineva poate admite că *Bobul* aparține vag genului «dialogurilor morților», cu toate că acele pe care Dostoievski le-ar fi putut cunoaște, cele ale Fenelon și ale lui Fontenelle, sunt dezbateri plate și monotone în lumea de dincolo care în nici un fel nu anticipă umorul negru și atmosfera macabră a schiței lui Dostoievski” [3].

Iar în ce privește al doilea exemplu de menippee dostoievskiană pe care ni-l propune M. Bahtin, cel al povestirii *Visul unui om ridicol*, remarcabilul teoretician american afirmă că aceasta poate fi asimilată satirei menippee „doar declarând că utopia și vedenia din vis sunt părți ale menippeei”. Acestea fiind spuse, el remarcă: „Îmi pare totalmente arbitrar să incluzi vedenia din vis (un mijloc, după cum știe Bahtin, folosit în cele mai variate contexte, pretutindeni și în toate timpurile, întrucât visarea e o activitate universală a omului) și utopia vârstei de aur în categoria «satiră menippee»” [3].

O poziție asemănătoare cu cea a lui R. Wellek este adoptată și de cercetătorul M. Gasparov. Astfel, S. Vatsenko descrie în studiul său *O статусе термина «мениппея» в современной науке*² polemica dintre acest M. Gasparov și V. Mahlin referitoare anume la conceptul bahtinian care este și subiectul studiului de față. Așadar, M. Gasparov „apreciază drept neconvingătoare, generată de «fantezia literară» a lui M. Bahtin versiunea fragmentului istoriei literare, care are legătură cu devenirea genului romanesc, ce se alimentează energetic în diferite etape istorico-culturale cu focul nestins al «amestecului» de limbaje poetice, păstrătoarea cărora se dovedește a fi «ipotetica» formație literară numită de M. Bahtin menippee, care reprezintă domeniul genurilor serio-ilar.” [4]. Cercetătorul în cauză menționează și concretețea aparentă a „unei anumite serii literare «hiperbolic» extinse în timp, acoperind toată literatura universală (de la fragmentele ce nu s-au păstrat ale lui Antistene, Heraclit, Bion și operele ce au ajuns până la noi ale lui Petronius, Apuleius, Lucian până la romanele lui Dostoievski)” [4].

De partea cealaltă, V. Mahlin, în articolul său dedicat menippeei și inclus într-o enciclopedie de termeni literari, aduce argumente întru susținerea acestui concept bahtinian ca termen al poeziei istorice. Argumentele în cauză „ca și cum ar conține răspunsuri la observațiile lui M. Gasparov și anticipă întrebările acelor specialiști care meditează asupra posibilităților de a apela la această categorie pentru o «aplicare științifico-productivă adecvată a ei în cercetările istorico-literare și teoretice»” [4].

Autorul acestui studiu dedicat menippeei conchide că un merit deosebit al lui M. Bahtin constă în faptul că în lucrările sale el a atribuit acesteia o dimensiune

¹ Concepția lui Bahtin despre Dostoievski: „polifonie” și „carnavalesc” – traducerea ne aparține, S. C.

² Despre statutul termenului „menippee” în știința contemporană” – traducerea ne aparține, S. C.

fundamental-universală și a descoperit importanța ei la intersectarea poeziei, esteticii filozofice și ontologiei etic orientate, astfel creând un precedent nu atât al „conservării” valorilor tradiționale ale științei literare, cât al transformării lor creatoare.

*Luând drept model perspectiva lui M. Bahtin de a aborda cele două scrieri dostoievskiene, considerându-le a fi exponente ilustrative ale menippeei, putem încadra în categoria acesteia, într-o măsură mai mare sau mai mică, Sărmanul Dionis și Geniu pustiu de M. Eminescu, cât și celebra poveste crengiană Ivan Turbincă. Astfel, prima este, din punctul de vedere al construcției, o scriere în centrul căreia este visul: Dionis, un „băiet sărac”, ce se simte atras de „lucruri metafizice” retrăiește experiența uneia dintre reîncarnările sale trecute în ipostaza unui călugăr pe nume Dan ce exista tocmai pe timpul lui Alexandru cel Bun. Acest Dan e îndrăgostit de Maria și împreună cu aceasta întreprinde o călătorie pe lună. În acest caz este vorba de un vis în vis. Trebuie menționat că și în *Visul unui om ridicol* citim următoarele: „De exemplu, deodată mi-a venit în minte gândul foarte ciudat că, dacă aș fi trăit înainte pe lună sau pe Marte și aș fi comis acolo cea mai rușinoasă și mai necinstită faptă din câte se pot imagina și, din cauza ei, aș fi fost batjocorit și dezonorat acolo...” [5, p. 804].*

Iar în *Geniu pustiu* avem tandemul Toma și Ioan, prin intermediul căruia se realizează dedublarea personalității. Tot aici depistăm și motivul sinuciderii, căci Poesis, iubita lui Toma, este cea care își pune capăt zilelor.

În povestea lui Ion Creangă ne sunt relatate călătoria și peripețiile soldatului rus Ivan atât pe pământ, cât și pe tărâmurile lumii celeilalte: în rai și în iad. Aici întâlnim și ceea ce Bahtin numește „cuvânt deplasat”, anume în discuția lui Ivan cu Moartea, când acesta îi poruncește „Pașol, Vidma, na turbinca!”. Așa stând lucrurile, merită menționat faptul că această discuție dintre Ivan și Moarte poate fi ușor atribuită așa-numitului „dialog din prag”, deoarece are loc la poarta raiului, la fel ca și cea dintre soldatul rus și Sfântul Petre. Dar este memorabilă și scena dialogului dintre Ivan și draci de la poarta cealaltă a iadului. În cazul acestei scrieri, Ion Creangă reușește să creeze o veritabilă atmosferă de carnaval, căci aici practic totul e cu capul în jos, în sensul că, după cum carnavalul presupune o „viață răsturnată”, o „lume întoarsă pe dos”, astfel că e încoronat antipodul regelui, anume sclavul sau bufonul, așa și în povestea despre Ivan, el ne este înfățișat ca stăpân care poate să îi poruncească morții, pe când în realitate noi suntem toți supuși acesteia, ea fiind cea mai exigentă regină și judecător.

Dintre prozatorii ruși ai secolului al XX-lea, acel care avea să devină un maestru al menippeei a fost Mihail Bulgakov. În această ordine de idei, analizând creația marelui prozator, cunoscutul critic literar român N. Balotă afirmă următoarele: „În menipeea sa, Bulgakov recurge la unelte onirice. Vise, coșmare, viziuni se întâlnesc, se pătrund. Ceea ce nu înseamnă că realul ar fi trădat. Odată risipite puterile întunericului, încheiat sabbatul, ficțiunea se precipită brusc, se depune ca o sare dură pe fundul unui vas din care lichidele turmentate, apoi potolite s-au evaporat. (...) Menippeea lui Bulgakov are două vârtejuri în jurul cărora se învârt și curg apele acestei proze: acest bal diabolic și patimile de pe Golgota la care nu participăm decât de departe...” [6, p. 389].

În contextul literaturii române a secolului trecut, cel care s-a remarcat printr-o predilecție deosebită pentru menippeea a fost Pavel Dan. Analizând creația lui, același N. Balotă menționează: „Spectacolul ambivalent al nașterii și morții în lumea desacralizată a satului prezintă deci o împletire a bocetului cu batjocura, a patosului înalt cu trivialitatea. Se pare că o asemenea ambivalență a spectacolului ritual este arhaică, aparține celor mai vechi straturi ale culturii. Ea nu este un rezultat al agoniei acestei lumi arhaice” [7, p. 216]. Referindu-se la una din cele mai cunoscute nuvele scrise de prozatorul român, și anume *Înmormântarea lui Urcan bătrânul*, criticul afirmă: „Evenimentul cel mai grav în ordinea general umană, ca și în aceea particulară a satului, care din timpuri arhaice a fost înconjurat cu ceremonii, cu rituri, cu forme, moment în care viața unei colectivități se cristalizează

într-o anumită ordine, dă la iveală o dezordine profundă. Ceea ce revelează epica lui Pavel Dan, insistând asupra acestui spectacol ambiguu, este tocmai o ambiguitate funciară a condiției umane. Gravă și derizorie în același timp, astfel ne apare ea, prin prisma aceasta care dă naștere la o difracție a efectelor, a trăirilor. Căci în prezentarea înmormântării lui Urcan, fără să se vorbească despre moarte ca atare, această limită a umanului e închipuită sub dubla ei ipostază patetică și hilară” [7, p. 222].

Trebuie menționat și faptul că Bahtin totuși nu a fost primul care să cerceteze genul menippeei. Înaintea sa acest subiect l-a abordat și filosoful german Georg Misch, a cărui cea mai cunoscută operă este monumentală *Istorie a autobiografiei* (1907-1959). Astfel, referitor la acesta, Craig Brandist menționa în cartea sa consacrată cercului apărut în jurul lui Bahtin: „Pe urmele lui Misch, Bahtin susține că menippeea s-a format într-o eră când «mitul național» al Antichității îndepărtate se dezintegrează: era elenistică” [8, p. 147].

În concluzie, dorim să remarcăm încă o dată importanța covârșitoare, pe care a avut-o, potrivit concepției lui M. Bahtin, menippeea în evoluția romanului dialogic sau polifonic. Merită însă menționat și faptul că menippeea nu trebuie identificată cu satira menippeea, întrucât prima ne este prezentată de către marele teoretician rus ca o generalizare a celei de a doua. Astfel, menippeea, spre deosebire de satira menippeea, cuprinde fenomene literare din diferite epoci: nuvele renaștentiste, satire medievale și povestiri filozofice. Termenul „menippeea” a fost ulterior adoptat ca denumire a unui gen literar sau a unei teorii bazate pe principiile esteticii filozofice, semioticii și naratologiei, care a fost dezvoltată de către filologul ucrainean Alfred Barkov.

Dar subiectul dat nu și-a pierdut încă particularitatea care ne permite să îl considerăm unul destul de problematic, așa încât discuțiile în contradictoriu, chiar polemicile referitoare la acesta, care au loc în mediul filologic, ne îndeamnă să fim foarte receptivi la acest gen carnavalizat al menippeei și la „aventurile” pe care le cunoaște el în cercurile filologice contemporane.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Marian Vasile, *M. Bahtin: discursul dialogic*, București, 2001.
2. Mihail Bahtin, *Problemele poeziei lui Dostoievski*, București, 1970.
3. <http://www.utoronto.ca/tsq/DS/01/031.shtml>
4. http://www.rusnauka.com/SND/Philologia/2_vatchenko.doc.htm
5. F. M. Dostoievski, *Visul unui om ridicol*, în „Jurnal de scriitor”, Iași, 2008.
6. N. Balotă, *Universul prozei*, București, 1976.
7. N. Balotă, *Romanul românesc în secolul XX*, București, 1997.
8. Craig Brandist, *The Bakhtin circle: philosophy, culture and politics*, London and Sterling, 2002.

SUMMARY

This article is about the menippeah and how Mikhail Bakhtin understood it, considering this carnivalesque literary genre as one of the main ancient sources of the polyphonic novel. In his book about Dostoevsky's poetics, the great literary theorist analyzed some of the works written by this famous genius of the Russian literature, trying to demonstrate that they can be called genuine menippeahs. Following Bakhtin's analysis, and speaking about some Romanian prose writers of the 19th century, the author of this article considers Mihai Eminescu and Ion Creangă to be those whose works *Empty Genius* and *Ivan Turbinca* can be treated as outstanding examples of menippeahs. The two writers mentioned in this article that illustrated the Russian and the Romanian menippeah of the 20th century are Mikhail Bulgakov and Pavel Dan.